

ZEMLJORASTEREĆENJE NA PODRUČJU VARAŽDINSKE ŽUPANIJE KONCEM 19. i POČETKOM 20. STOLJEĆA

U radu se govori o nekim problemima transformiranja feudalnih u kapitalističke proizvodne odnose u poljoprivrednoj proizvodnji na području Varaždinske županije. Ovaj inače složen proces prikazan je kroz raščišćavanje odnosa između bivših podložnika i vlastele, a gdje su podložnici za ukidanje obaveza i stjecanje zemlje u puno vlasništvo trebali snositi novčanu naknadu, tzv. zemljorastereteljni prirez. Prodiranje kapitalizma u poljoprivredu Hrvatske i Slavonije, a time i Varaždinske županije, u obliku tzv. "pruskog puta" odrazilo se u sve nepovoljnijem položaju sitnog seljaštva, što je prikazano stalnim rastom zaduženosti posjeda, smanjivanjem posjeda te konačno prodajom dijelova ili cijelih posjeda dobrovoljno ili prisilno. "Pruski put" razvoja kapitalizma u poljoprivredi Hrvatske i Slavonije, odnosno Varaždinske županije, pokazao se u ružnijem svjetlu nego u samoj Pruskoj.

1848. god. u velikom dijelu Evrope bila je u znaku revolucionarnih vrenja. Do gađaji u Francuskoj i Pruskoj imali su odraza i na zemlje Habsburške monarhije, pa tako i na Hrvatsku i Slavoniju.

U nizu problema, koji su tražili rješavanje, značajno je bilo razrješavanje kmetovskih odnosa. Ono je izraženo u točki 14 Zahtijevanja naroda koje je donijela Narodna skupština u Zagrebu 25. ožujka 1848. god. Nemiri do kojih je dolazilo među seljaštvom u očekivanju konačnog uređenja kmetovskih odnosa doveli su do poznatog pisma bana Jelačića od 25. travnja 1848. god.¹ U tom pismu Jelačić se poziva na zakonske odredbe o ukinuću urbarskih daća i crkvene desetine, no kako u vrijeme izdavanja pisma Hrvatski sabor još nije donio svoj zakon, očito je da Jelačić misli na zakonske članke Ugarskog sabora koji su vrijedili i za Hrvatsku i Slavoniju. Naime, Ugarski sabor je tokom ožujka 1848. god. donio agrarni zakon sadržan u zakonskim člancima IX - XIII. Na osnovi tih članaka ukidaju se urbari, urbarski odnosi i podavanja ("obična tlaka" - radna

1) Često se misli da je kmetstvo u Hrvatskoj i Slavoniji ukinuto Jelačićevim pismom (diplomom), međutim, Jelačić to nije mogao učiniti jer za to i nije imao pravnu osnovu. U tom pismu on seljacima samo obećaje da će se poštivati zakoni, što se odnosilo na zakonske članke Ugarskog sabora, a tek je Hrvatski sabor mogao to pitanje konačno riješiti, tj. donijeti odluku o ukidanju kmetstva.

renta, "davanje jedne strane uroda" - naturalna renta i "pjenezne daće" - novčana renta) te crkvena (duhovnička) desetina. Bivši kmetovi postali su vlasnici zemljišta, dok će se gubici plemstva procijeniti.² odnosno utvrditi otkupna glavnic³, a obavezu naknade plemstvu preuzima država.⁴ Međutim, ovdje je u razrješavanje uzeto samo urbarsko zemljište i urbarski odnosi, dok pitanje neurbarskih zemalja te manjih kraljevskih prava nije zahvaćeno.

Bansko pismo, a i prijeki sud proglašen 2 dana nakon pisma, tj. 27. travnja 1848. godine, donekle su smirili situaciju, tim više što je za lipanj sazvan Hrvatski sabor, pa su seljaci očekivali da će na tom saboru svi njihovi zahtjevi biti riješeni.

Hrvatski sabor na zasjedanju tokom lipnja i srpnja 1848. god. donio je zakonske članke XXVII, XXVIII. i XXX. kojima se rješava agrarno pitanje. U članku XXVII. ukidaju se sve urbarske obaveze za pojedince i općine (§ 1), bivši kmetovi postaju neograničeni vlasnici urbarske zemlje te je mogu prodavati, zalagati ili zamjenjivati (§ 3). Manja kraljevska prava dobile su dijelom općine (krčmarenje), a dijelom bivši podanici (lov, ribolov, mesarenje) (§ 4). Navodi banskog pisma od 25. travnja 1848. godine potvrđeni su (§ 2), a država je preuzela garanciju da će vlastela dobiti naknadu za izgubljena podavanja (§ 5). Člankom XXVIII. regulirano je pitanje paše, drvarenja i žirovine, i to posebno za Hrvatsku, a posebno za Slavoniju, dok je člankom XXX. proglašen moratorij za dugove posjednika koji su pretrpjeli štetu na osnovi donesenih zakonskih članaka. Međutim, značajnije je spomenuti da su se odluke Hrvatskog sabora odnosile samo na urbarske zemlje, dok se pitanje neurbarskih⁵ zemalja nije rješava-

- 2) "Da popečiteljstvo Njegovog Veličanstva poslije svršetka državnog sabora prestati imajući urbarske dohodke što najbrže moguće bude pravično precjeniti dade". § 2. zak. čl. XII. o pretvaranju ukinutih urbrsko-posebnih gospodarskih dohodakah u državni dug". Vežić, M.: "Urbar Hrvatsko-slavonski", Zagreb, 1982, str. 502.
- 3) "§ 3. Način cijenjena će dotični mimistar opredieliti, vriednost godišnje rente cijjenjenom ustanovljena po dvadeset puta uzeta, iznosit će naknadnu glavnicu". Vežić, M.: Isto, str. 502.
- 4) "§ 6. Država obavezuje se ovim na isplaćenje takvim načinom osiguranoga duga, i njega za pravi državni dug priznaje". Vežić, M., Isto, str. 502.
- 5) Neurbarske zemlje bile su izvanselišne ili činžene, "gorne" (gorni vinogradi), pašnjaci, zajednički korištene šume i sl.

valo.⁶ Vidimo da su na osnovi zakonskih članaka iz 1848. godine seljaci oslobođeni, ali su postali vlasnici samo urbarske, tj. selišne zemlje, dok su na značajnim kompleksima zemljišta odnosi vlastelina i podložnika ostali nepromijenjeni.⁷ Jednostranost prilaza rješavanju feudalnih odnosa rezultirala je posljedicom da čitav niz različitih veza i odnosa ostaje izvan dohvata odluka Sabora iz 1848. godine.

Odluke Hrvatskog sabora, odnosno nedosljedno razrješavanje agrarnog pitanja, nije moglo zadovoljiti seljaštvo. Nezadovoljstvo se manifestiralo i u sve brojnijem nepoštivanju obaveza, kao npr. u odbijanju davanju gornice te u neispunjavanju raznih drugih odredbi upravnih organa.

U periodu apsolutizma (1850-1860) dolazi do prijelaza feudalnog u kapitalističko gospodarstvo. U poljoprivrednoj proizvodnji taj prijelaz nije tekao nesmetano jer i odnosi na osnovi odluka Hrvatskog sabora nisu bili radikalno razriješeni, odnosno nisu bili stvoreni uvjeti za nesmetani razvoj kapitalizma. Upravo u spomenutom periodu apsolutizma dolazi do postepenog raščišćavanja agrarnih odnosa, i to na osnovi patenata iz 1853. i 1857. godine. Osobito je značajan patent od 2. ožujka 1853. godine⁸ na osnovi kojeg se provodilo zemljorasterećenje. Najznačajnije odredbe tog patenta su bile: Seljaci postaju vlasnici zemljišta koje su dotada uživali, ali samo selišne zemlje (selište kmetsko-urbarsko i želirsko-urbarsko), te zemljom slobodno raspolažu.

6) "Među najvažnija takova pitanja (misli se na pitanja koja su ostala neriješena u odlukama Hrvatskog sabora iz 1848. godine - opaska M.R.) idu kultivirane neurbarske zemlje (činžene i gorne), za koje Hrvatski sabor nije donio nikakvo rješenje, jer je prevagnulo mišljenje konzervativnih elemenata da su kontraktualnog karaktera, pa su seljaci, kao i ranije, za njihovo korištenje bili dužni da plaćaju bivšim fevdalcima dažbine u novcu i naturalijama". Krestić, V.: "Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX. vijeka", Zbornik Historijskog instituta JAZU, Vol. 5, Zagreb, 1963, str. 397.

7) "Stari propisi zadržani su uglavnom i nadalje za sve ostale kategorije zemljišta, a tih je na kasnofeudalnim vlastelinstvima bilo veoma mnogo - i to vrlo različitih s obzirom na stupanj udjela vlastelina ili podložnika u njihovoj eksploataciji (izvanselišne ili tzv. "činžene" zemlje, tj. parcele koje je seljak uzimao u zakup; vinogradi ili "gorne zemlje", zatim pašnjaci, zajednički iskorištavane šumske površine i sl.)".

Karaman, I.: "Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata", u ediciji "Društveni razvoj u Hrvatskoj", Zagreb, 1981, str. 308.

8) "Cesarski patent od 2. ožujka 1853. o izvršbi razterećenja zemljišnoga i o uređenju kako urbarskih tako im srodnih posjednih razmjera u Kraljevinu Hrvatskoj i Slavoniji".

Bivša gospoda imaju pravo na naknadu⁹ za izgubljene urbarske obaveze, ali i za likvidaciju vlastelinske sudbenosti. Za te gubitke određena je odšteta, i to za jedno cijelo selište u Hrvatskoj odštetna je glavnica 400 forinti, a godišnja odštetna renta 20 forinti, a za Slavoniju odštetna je glavnica 260 forinti, a godišnja odštetna renta 13 forinti.¹⁰ Za razmjerno manja zemljišta plaćala se i razmjerno manja odšteta. Za urbarsko-želirska selišta određena je odštetna glavnica u Hrvatskoj 50 forinti, a u Slavoniji 40 forinti. Za egzempcionaliste određena je naknada prema visini daće što su je primali, a zbog raznolikosti odnosa visina naknade trebala se za svaki slučaj posebno utvrditi.¹¹

Za provođenje zemljišnog rasterećenja trebala su sredstva, a kako je još u zakonskim člancima iz 1848. godine država preuzela obavezu isplate naknade za izgubljena podavanja, valjalo je uvesti dodatna opterećenja, i to prvenstveno za seosko stanovništvo. Za urbarijalnu odštetu uveden je dodatni porez od 15 krajcera na svaku forintu, a uz to je i uzdržavanje većeg centralističkog aparata uzrokovalo uvođenje i nekih novih poreza pa je tako uvedena zemljarina, porez na dohodak, lični porez, razne takse, te posredni porez na šećer i drugu robu, monopol duhana i sl. Nemogućnost seljaštva da snosi tolike obaveze dovela je do brzog rasta poreskih zaostataka koji su npr. 1860. godine iznosili 240.000 fo-

---

9) "Vendar so morali kmetje prejšnjim zemljiškim gospodarom plačati odškodnino, katere višina je bila odvisna od po posebnom ključu preračunane in kapitalizirane vrednosti - prejšnjih podložniških dajatev in služnosti (od ocenjene vrednosti odpravljenih bremen so odbili približno 1/3, ostalo pa so kapitalizirali tako da so vrednost pomnožili z 20; plačilo teh 2/3 kapitala so naložili polovico bvezancem samim v 20 letnih obrokih, polovico pa deželi - ki je zbrala denar posebno davčno doklado na vse neposredne davke - v 40 letih obvezanci su morali plačevati tudi 5% obresti ne še neisplačano vsoto svoje obveznosti; zemljišno-odvezni kapital pa je bil zavarovan tudi z hipoteko na odrezanem zemljišču".

Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, SAZU, Ljubljana, 1970, sv. I, str. 632.

10) "Odšteta davanja pojedinog selišta mnogo je manja u Slavoniji jer su i sama davanja bila manja nego u Hrvatskoj".

Gross, M.: "Počeci moderne Hrvatske", Globus, Zagreb, 1986, str. 168.

11) Za sve egzempcionaliste utvrđuje se visina daća na osnovi urbarskih spisa, kontrakata i isprava o naseljavanju, odnosno na osnovi običaja koji je vrijedio do 1. svibnja 1848. U Slavoniji se kod kontraktualista veličina urbarskih podavanja utvrđuje na osnovi desetgodišnjeg prosjeka 1.1.1836. - 31.12.1845. Dan vozne tlake obračunava se s 20 krajcera, a ručne s 10, kod banderijalaca koji služe na konju s 10 krajcera, a koji služe pješke sa 6 krajcera na dan.

rinti, 1865. godine 3,300.000 forinti, a 1867. godine 5,360.000 forinti. To je u velikoj mjeri ubrzalo proces siromašenja sela.¹²

Samo zemljišno rasterećenje provođeno je preko Zemljorasteretelnog ravnateljstva u Zagrebu. Vidjeli smo da je u pravnim normama još iz 1848. godine bilo predviđeno da će feudalci dobiti odštetu za izgubljena podavanja. 25. svibnja 1850. godine na osnovi naredbe bana br.803 osnovan je "Isplatiteljni odbor za pretplatu urbarijalnu čiji je zadatak bio da utvrdi pravo na naknadu za ukinuta urbarijalna podavanja, odnosno da do konačnog rješenja isplaćuje godišnju rentu bivšim posjednicima. Ovaj odbor (u sastavu: predsjednik Benko Lentulaj, članovi: Donat Tomić, Josip Janković i Franjo Novak) radio je 3 godine, tj. od 18. srpnja 1850. do 12. kolovoza 1853. godine. U tom razdoblju odbor je radio na utvrđivanju prava na odštetu koju su tražili oštećenici. Dokumentacija koja se podnosila za utvrđivanje prava na odštetu bile su pojedovne isprave Urbarijalnog departmana Ugarskog namjesničkog vijeća (koji iskazuju urbarijalno stanje hrvatskih županija) te marijaterezijanski spisi koji sadrže urbarske regulacije, urbare i urbarske tabele. 12. kolovoza 1853. godine poslove odbora preuzima "Komisija za rasterećenje urbarsko" ("Grundentlastungs-Landes-Commission"). Komisija za rasterećenje vršila je procjenu te izdavala rješenje o isplati naknade za izgubljena urbarijalna i želirska podavanja.

Na osnovi patenta od 16. siječnja 1854. godine utemeljena je Hrvatsko-slavonska zemljorasteretna zaklada. Iako je njen rad započeo već 1853., ubiranje zemljorasteretnog prireza počelo je 1854. godine jer je zaklada počela raditi s predujmom države. 7. kolovoza 1854. godine formirana je Grundentlastungs-Fond-Direktion sa zadatkom da na osnovi rješenja Komisije za rasterećenje izdaje obveznice, isplaćuje oštećenicima kamate i glavnice, te da obavlja izvlačenje i isplatu obveznica, a isto tako da prikuplja sredstva iz neposrednih poreza. Prijava za odštetu podnosila se na određenim formularima, a rok prijave bio je određen s krajem prosinca 1854. godine. Odšteta se utvrđivala na osnovi utvrđenih obaveza koje su se prikazivale u formularima, i to:

- A) Tabela za prijavu urbarsko-kmetskih i želirskih selišta,
- B) Iskaz prihoda s tih selišta,

12) "Ogromni poreski zaostaci povećane poreske obaveze ubrzavali su proletarizaciju seljaka i zaoštravali klasnu borbu sela".

Krestić, V.: "Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine", SANU, Posebna izdanja, knjiga CDXXVIII, Odelenje društvenih nauka, knjiga 65, Beograd, 1969, str. 18.

C) Duhovnički desetak,

D) Tabela za crkvenu desetinu - stanje 1802. godine.

Kao prilog uz te tabele išle su urbarijalne tabele, spisi o diobi, prodaji, nagodbe o naseljavanju, computi i odluke sudskih vlasti. Pregledom dokumentacije te utvrđivanjem na licu mjesta komisija je donosila odluke o visini odštete i rente. Prijavitelji odštete imali su pravo žalbe na odluku komisije. Poslove oko utvrđivanja odštete komisija je obavila u razdoblju od 1854-1861. godine, ali su se žalbe na njezine odluke rješavale i do 1900. godine. Po utvrđenoj odluci o visini naknade prijavitelj je dobio zemljorasteretne zadužnice koje su nosile 4 i 5% kamata, a dospijevale su svakih 6 mjeseci. 31. listopada 1857. godine počelo je izvlačenje zadužnica, a bilo je predviđeno da to traje do 1897. godine. Međutim, na osnovi Naredbe zemaljske vlade od 11. svibnja 1892. rok izvlačenja je produžen do 1959. godine, što znači da se zemljorasteretni dug trebao otplaćivati 102 godine, ali je 1918. godine prekinuta isplata ovog duga.

Varaždinska županija pokazivala je karakteristike kojima je znatno odstupala od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju. Površinom je bila najmanja - 8, a po broju stanovnika - 4, što je uzrokovalo da je npr. 1900. godine prosječna gustoća¹³ stanovništva Hrvatske i Slavonije bila 58 stanovnika na 1 km² ukupne površine, odnosno 127 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine, dok je u Varaždinskoj županiji bilo 110 stanovnika na 1 km² ukupne, a 211 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine. Prosjek poljoprivrednog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji iste godine bio je 82%, dok je u Varaždinskoj županiji taj postotak bio osjetno veći, čak 94%. U toj županiji dominirali su manji posjedi te vlastelinstva nisu imala onu snagu i veličinu kao npr. u slavonskim županijama. Tako npr. 1854. godine na zahtjev Zemljorasteretljne komisije¹⁴ županije su bile dužne dostaviti spisak svih vlastelinstava pa je iz Varaždinske županije prijavljeno 317 dobara, a iz daleko veće Osječke županije (kasnije uz manje izmjene Virovitička županija) svega 29. Zbog toga se i desilo da 1895. godine na veliki posjed (po kriterijima koji su vrijedili za Hrvatsku i Slavoniju) - preko 200 jutara u Varaždinskoj županiji otpada 25% ukupne površine, a u Virovitičkoj gotovo 60% ukupne površine.

Ili, ako iz toga popisa¹⁵ uzmemo samo gospodarstva veća od 1000 jutara, tada vidimo da je u Varaždinskoj županiji takvih gospodarstava bilo 30, od

13) Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I, str. 10.

14) Arhiv Hrvatske Zagreb, Zemljorasteretljno povjerenstvo, kutija 179.

15) Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I, str. 346.

čega veličine 1001-2000 j 23, 2001-3000 j 1, 3001-5000 j 5 i 5001-7500 j 1, a u Virovitičkoj 72 gospodarstva, od čega 1001-2000 j 26, 2001-3000 j 11, 3001-5000 j 10, 5001-7500 j 7, 7501-10000 j 4, 10001-15000 j 9, 15001-20000 j 2, 20001-30000 j 2 i preko 50000 j 1. Iz ovog saznajemo da je u slavonskom području - u ovom slučaju Virovitičkoj županiji - bilo gospodarstava koja su zahvaćala znatne površine, dok je to u Varaždinskoj županiji bilo daleko slabije izraženo - najveće gospodarstvo zahvaćalo je 5504 jutara, od čega 4518 jutara šume.

Zemljišno-otkupni dug na području Varaždinske županije u vrijeme prijelaza iz 19. u 20. stoljeće imao je slijedeće kretanje:

Tabela 1. Zemljišno-otkupni dug 1893-1913. na području Varaždinske županije

Godina	Zaostatak koncem prethodne godine		Dug za tekuću godinu		UKUPNO		Uplata tokom godine		Dug koncem prošle godine	
	forinti	nov.	forinti	novč.	forin.	novč.	forin.	nov.	forinti	novč.
1893.	191.048	63	98.840	86	289.529	49	119.090	40	170.472	72 ¹⁶
1894.	170.472	71	96.577	30	267.049	09	115.758	24	151.294	21
1895.	150.099	22	95.622	14	246.721	36	108.644	95	138.196	90
1896.	138.385	05	95.164	29	233.549	34	94.076	92	139.624	31
1897.	139.192	27	93.936	29	233.128	56	93.349	49	139.779	17
1898.	139.442	67	93.611	78	233.054	45	104.960	10	128.431	7½
1899.	126.075	09	93.625	61	219.700	70	97.456	72	122.243	98
1900.*	252.795	30	185.610	60	438.405	90	188.405	37	249.929	57
1901.	251.502	13	183.706	86	435.208	99	181.016	60	254.192	39
1902.	116.683	68	107.966	84	224.650	52	109.185	38	115.469	34
1903.	232.596	43	148.869	56	381.465	99	152.713	45	228.752	54
1904.	237.774	10	136.982	16	374.756	26	141.741	44	233.014	82
1905.	217.171	46	94.794	83	311.966	29	115.781	53	196.727	02
1906.	183.030	80	66.256	48	249.287	28	85.008	69	165.322	60
1907.	132.245	56	46.981	37	179.226	93	66.042	52	113.975	89
1908.	110.747	36	37.760	56	148.507	92	53.269	16	95.348	31
1909.	90.363	09	31.555	13	121.918	22	42.837	27	81.566	74
1910.	84.042	87	26.531	84	110.574	71	36.419	72	74.334	77
1911.	74.430	38	11.830	46	86.243	84	20.480	12	66.500	93
1912.	64.705	62	10.236	12	75.031	74	19.154	52	65.872	22
1913.	54.970	87	8.658	78	63.629	65	17.828	92	47.219	73

Izvor: Izvješće upravnog odbora Županije varaždinske za godine: 1893-str.27, 1894-str.28, 1895-str.34, 1896-str.30/1, 1897-str.43, 1898-str.38, 1899-str.45, 1900-str.41, 1901-str.11, 1902-str.11, 1903-str.11, 1904-str.11, 1905-str.XII-XIII, 1906-str.10/11, 1907-str.10/11, 1908-str.10/11, 1909-str.10/11, 1910-str.10/11, 1911-str.10/11, 1912-str.10/11, 1913-str.10/11.

* NAPOMENA: U vremenu od 1893-1899.god. svi iznosi navedeni su u forintama i novčićima. Mada je 1892.godine došlo do zamjene novca, odnosno uvođenja krunne, svi iznosi tek od 1900.god. nadalje izraženi su u krunama i filirima (1 forint=2 krunne).

16) Ukupni dug umanjen za uplate tokom godine trebao bi činiti dug krajem tekuće godine. Međutim, u nekim godinama se javljaju manje razlike uslijed 2 razloga: 1/ što se kod nekih općina javlja pretplata (istina manja), a ona se ne otpisuje od ukupnog duga, već se prenosi u slijedeću godinu kao odbitna...

U vremenu od 20-ak godina iz ovog područja isplaćeno je 733.336 forinta, 82 novčića i 1,229.884 kruna i 69 filira na ime otkupa zemljišta.¹⁷ To je za ovo gospodarski nerazvijeno, a gusto naseljeno područje značajna suma, tim više što su se ta sredstva prelijevala u druge dijelove Monarhije, a tek u manjem dijelu ulazila su u poljoprivredu, odnosno gospodarstvo Hrvatske i Slavonije.

Zemljorasteretni dug predstavljao je značajnu stavku i veliko opterećenje za seljaštvo, a kako seljaci često nisu ni bili u stanju podmirivati ove obaveze, dug se gomilao, odnosno prisilno utjerivao.¹⁸ Mala seoska gospodarstva, a takva su dominirala u Varaždinskoj županiji, bila su lako ranjiva i svaki i najmanji poremećaj,¹⁹ odnosno prirodna nepogoda,²⁰ izazivali su nemogućnost izvršenja ovog tereta.

... stavka, ali za te općine, i 2) što se, mada u manjoj mjeri, dešavalo da se neke uplate izvrše neposredno, tj. ne preko općinskih povjerenstava, pa svakako da nisu mogle ni biti evidentirane, ali to je u praksi riješeno tako da je vršeno sravnjivanje knjiga i svima koji su izvršili neposredne uplate bile su priznate, odnosno za toliko smanjen dug. Zbog toga u nekim slučajevima općinska povjerenstva knjiže potraživanja, odnosno prikazuju dug, dok je on drugim načinom podmiren, pa je to razlog manjim odstupanjima, odnosno razlikama.

- 17) Novčana jedinica Austrije bio je forint koji se dijelio na 60 krajcera. Nakon provedenih novčanih reformi 1857. i 1858. uveden je forint koji se dijelio na 100 krajcera (novčića), a od 1892. godine izvršena je zamjena u odnosu 1 forint=2 kruna. Prevođenjem otkupne sume na forinte dobili bismo 1,348.279 forinta, ali takav način nije najprecizniji jer ne vodi računa o promjenama (a te su se dešavale) u kupovnoj snazi novca.
- 18) "Ako je i koju vrst javnih daća teško utjerivati neima dvojbe da narod zemljištni odkup najteže plaća i da ućerivanje ove daće zadaje silnog posla i mnogo truda obč. poglavarstvu". "Izvjješće upravnog odbora i kr. podžupana Županije varaždinske ob uredovnom djelovanju pomenutog odbora kr. županije i područnih joj kotarskih oblasti za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1890", Varaždin, 1891, str.34.
- 19) "Tekuće dužnosti pak nisu podmirile općine Tuhelj, Veliko Trgovište, Ludbreg, Desinić, Biškupec, Vinica, Mihovljan, Zlatar. Uzrok da te općine nisu mogle podmiriti svoje dužnosti leži u tomu što su god.1902. vinogradi donikli slab prirodu te što je vinu pala cijena, a osim toga jer je pučanstvo stradalo zbog zarazne bolesti, koja se pojavila među stokom". "Izvjješće..., Varaždin, 1903, str, 12.
- 20) "Da gore navedene upravne općine (Tuhelj, Sv. Križ, Đelekovec, Ludbreg, Martijanec, Pregrada, Biškupec, Hrašćina i Mihovljan) nisu mogle ubrati pripadnu dužnost, leži uzrok u tom, što su regenerirani vinogradi prošle godine stradali od mraza i pozebe te su vinogradari veoma malo. priroda ubrali, a osim toga je od mjeseca travnja sve do konca godine vladalo skroz abnormalno stanje za trajanja kojega se nije smijelo državne daće ovršnim putem ubrati, a ovršno utjerivanje samo zemaljskih i občinskih daća bilo bi nerazmjerno velikim troškovima skopčano". "Izvjješće..., Varaždin, 1904, str.12.
Isto tako i slijedeće godine javlja se elementarna nepogoda. "Neuspjeh taj) misli se na manjak uplate zemljišno-otkupnog duga - opaska M.R)...

Iako je proces zemljorasterećenja trebao značiti korak naprijed, jer je seljaštvo postalo vlasnikom zemlje²¹, ipak je cijena koju je moralo za to platiti bila visoka, i u agrarnim, nerazvijenim područjima Monarhije taj proces se daleko teže odvijao nego u razvijenijim dijelovima Monarhije, pretežno austrijskim zemljama.

Sitna, mala gospodarstva, koja su dominirala u Varaždinskoj županiji, našla su se u nepovoljnoj situaciji kad je ukidanjem feudalizma srušena naturalna, samodovoljna proizvodnja i gospodarstva su nužno okrenuta prema robno-novčanim odnosima, prema tržištu, a istovremeno je došlo do znatnog porasta obaveza, što su ih morala snositi, u čemu pak je značajnu težinu imala zemljišno-otkupna obaveza. Da bi se uklopilo u novonastale odnose, odnosno izvršavalo svoje obaveze, seljaštvo je ulazilo u dugove, često uz vrlo nepovoljne uvjete²², a posebno razorno djelovanje imala je agrarna kriza u razdoblju od 1873-1895. godine.²³

Pritisnuta s jedne strane rastom obaveza, a s druge strane padom cijena vlastitih proizvoda, mnoga gospodarstva odlazila su "na bubanj". Osobito su bila pogođena gospodarstva koja su rezultirala iz tajne podjele kućnih zadruga jer su i dalje pravno tretirana kao kućne zadruge te se nisu mogla koristiti hipotekarnim kreditima, odnosno prodajom parcela zemlje.

Neposredna posljedica tih nepovoljnih procesa u poljoprivredi Hrvatske i Slavonije, pa time i u poljoprivredi varaždinske županije, može se vidjeti u sve

---

... ima se pripisati najviše ovogodišnjoj ljetnoj suši, koja je u poreznim občinama Klenovnik, Kamenica, Očura i Lepoglava uništila malne sav ovogodišnji poljski proizvod, te žiteljstvo u tim poreznim občinama svojoj topoglednoj dužnosti, podpunoma udovoljiti nije moglo". "Izvjješće..., Varaždin, 1905, str.12.

- 21) "Zemljiška obaveza je omogućila dokončni prodor individualiziranega kmetijstva in osvodobila kmetijo graščinskih vezi; njen način pa je obremenil kmeta z teško hipoteko". "Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev", SAZU, Ljubljana, 1960, str. 632.
- 22) "Oslobođeni feudalnih tereta, a da bi održali svoja gazdinstva u usloviima robno-novčanih odnosa, koji su sve više prodirali na sela Hrvatske i Slavonije, seljaci su se, pored ostalog, sve više zaduživali. Time su došli u zavisnost raznih lihvara, koji su davali novac seljacima na zajam pod visokim kamatama". Čukanović, S.: "Selo i seljaštvo u agrarnoj politici Jugoslavije", Beograd, 1977, str. 29.
- 23) "Velika kriza evropske poljoprivrede s kraja XIX. v. (1873-1895) došla je kao posledica velike dodatne proizvodnje na novoosvojenom tržištu (u Severnoj Americi, Rusiji i Indiji) ostvarene delimično novom tehnologijom, s nižim troškovima proizvodnje, kao i zbog razvoja jeftinog prekomorskog saobraćaja".

Ekonomski leksikon, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 10.

nepovoljnijem položaju seljačkih posjeda. Zaduživanje za posjed postalo je sve češća pojava. U razdoblju od 1901-1910. kretanje opterećivanja posjeda bilo je sljedeće:

Tabela 2. Opterećenje posjeda (broj)

Prosječno u 5-go- dišnjem razdoblju	Pogodbe	Ovrhe ²⁴	Ostalo	Ukupno
1901-1905.	2626	732	28	3386
1906-1910.	2870	1250	4	4125

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II, str. 281.

Vidimo da se prosječan broj opterećivanja posjeda povećao, i to prvenstveno zbog rasta ovršnih uknjižaba, a nešto manje je izražen rast opterećenja uslijed pogodbi. Nešto drugačiju sliku dobivamo razmotrimo li opterećenje posjeda kroz vrijednost, a to nam i točnije pokazuje položaj seoskih posjeda.

Tabela 3. Opterećenje posjeda (vrijednost u 000 kruna)

Prosječno u 5-go- dišnjem razdoblju	Pogodbe	Ovrhe	Ostalo	Ukupno
1901-1905.	1620	138	2	1761
1906-1910.	2980	213	3	3196

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II, str. 281.

Promatramo li opterećenja posjeda kroz vrijednost, vidimo još jasnije izraženu tendenciju rasta visine opterećenja posjeda od 1,7 milijuna kruna prosječno u razdoblju od 1901-1905. na 3,2 milijuna kruna prosječno godišnje u razdoblju od 1906-1910. godine.

Rast zaduženosti seoskih gospodarstava vidi se i iz znatnog porasta prosječne godišnje razlike između uknjiženih i brisanih tereta u promatranim petogodišnjim razdobljima.

24) Kod opterećenja posjeda ovrhe u stvari predstavljaju ovršne uknjižbe, tj. prvi stupanj ovrhe na nekretnine. To znači da to i nisu novostvoreni tereti, nego upisivanje ovrhe na uknjižene dugove. Hoće li se provesti ovrha, tj. prodaja nepokretnog dobra, to je zavisilo o daljnjem postupku kod suda gdje je vjerovnik posebnim zahtjevom trebao tražiti ovršnu prodaju. Kako je u međuvremenu moglo doći do poravnjanja duga (a što se i dešavalo, mada u manjem broju slučajeva), svakako da svaka ovršna uknjižba nije morala završiti prinudnom prodajom.

Prosječna godišnja razlika između upisanih i brisanih tereta iznosila je:

1901-1905. 685.593 kruna

1906-1910. 1,427.980 kruna

U promatranom razdoblju, koje se još uvijek može smatrati prijelazom iz feudalnih u kapitalističke proizvodne odnose, a u kojem se osjećaju i posljedice agrarne krize, stalan je rast opterećenosti seoskih posjeda rezultat bržeg rasta uknjižavanja novih od brisanja starih tereta. Prosječna godišnja razlika upisanih i brisanih tereta narasla je od 685.93 kruna prosječno godišnje u razdoblju od 1901-1905. na 1,427.980 kruna prosječno godišnje u razdoblju od 1906-1910. ili za više od 2 puta.

Najznačajniju ulogu u tome je imao stalan rast hipotekarnih kredita.²⁵ Tako je 1895. godine izdano 2175 hipotekarnih kredita u iznosu od 3,037.000 kruna, 1900. godine 2770 hipotekarnih kredita u iznosu od 3,632.000 kruna, a 1905. godine 3366 hipotekarnih kredita u iznosu od 4,621.000 kruna. Iz ovih brojeva vidljivo je da su hipotekarni krediti u prosjeku bili mali²⁶ - manji od 1500 kruna, a to je bilo tek nešto više od cijene jednog jutra zemlje, pa, prema tome, taj iznos nije mogao imati ulogu pokretača poljoprivredne proizvodnje.

Veći iznosi zajmova javljali su se vrlo rijetko. Iz tog se može zaključiti da je hipotekarni kredit prvenstveno značio zaduživanje seljačkih gospodarstava i da taj dug nije doveo do napretka poljoprivredne proizvodnje²⁷, već

- 25) Hipotekarni kredit sam po sebi ne znači istovremeno i negativno stanje za poljoprivrednu proizvodnju jer ako se taj kredit uloži u osnovna sredstva (zgrade, strojeve i sl.), odnosno ako se on investira u jačanje poljoprivredne proizvodnje, tada je njegovo značenje nesumnjivo pozitivno. No ako se zaduženje posjeda javlja kao posljedica lošeg gospodarjenja (podmirenje tekućih potreba), tada on sigurno vodi seoska gospodarstva u sve težu situaciju, a to je bio vrlo čest slučaj kod manjih gospodarstava. U analizi kapitalizma i poljoprivrede "najrazvijenije zemlje modernog kapitalizma" SAD Lenjin ukazuje na činjenicu da su samo veća (imućnija) gospodarstva u stanju na taj način doći do kapitala, "...da je samo imućna manjina u stanju da tim putem pribavlja kapital za melioracije itd. i da ga upotrebljava produktivno - dok većina još više propada dospevajući u kandže finansijskog kapitala u ovom njegovom obliku". Lenjin, V.I.: "Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljoprivredi", Izabrana dela, tom 9, Kultura, Beograd, 1960, str. 162.
- 26) "U većini slučajeva su malog iznosa (misli se na hipotekarne kredite-opaska M.R), što znači da ih ne koriste veća gospodarstva, da ne služe unapređenju gazdinstva, već ih podižu maloposednici iz nevolja, na putu ka proletarizaciji". Radenić, A.: "Položaj i borba seljaštva u Šremu od kraja XIX. veka do 1914.", SANU, Posebna izdanja CCCV, Odelenje društvenih nauka, knjiga 27, Beograd, 1958, str. 76.
- 27) "U svim kulturnim državama hipotekarni dugovi brzo rastu". Kautsky, K.: "Agrarno pitanje", Kultura, Beograd, 1955, str. 100.

je njegova posljedica bila loša situacija i stalno povećanje zaduženosti u koju su zapadala seoska gospodarstva.²⁸

Uz konstantan rast zaduženosti seoskih posjeda javlja se još jedna karakteristika ovog razdoblja. To je ulazak zemlje u promet. Posjedi ili dijelovi posjeda sve su više predmet kupoprodajnih odnosa.²⁹ U vremenu prvog desetljeća 20-og stoljeća zabilježen je stalan rast broja i vrijednosti promjena u posjedovnim odnosima.

Tabela 4. Promjene u posjedovnim odnosima

Razdoblje	Prosječan godišnji broj		Prosječna godišnja vrijednost (000 kruna)	
	Pogodbe	Ovrhe	Pogodbe	Ovrhe
1900-1905.	4343	51	2100	20
1906-1910.	4731	78	3954	32

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II, str.274.

Prosječan godišnji broj promjena nekretnina pokazuje tendenciju porasta. Isto tako rasla je i vrijednost promjena, iako su dominirale promjene izražene u maloj vrijednosti. Tako je 1905. godine u Županiji Varaždin bilo 3910 promjena u posjedovnim odnosima na osnovi pogodbe u ukupnoj vrijednosti od 2,316.594 kruna. Od toga je 3570 promjena ostvareno u vrijednosti do 1000 kruna, 237 promjena u iznosu od 1001-2000 kruna, a 103 promjene u iznosima većim od 2000 kruna. Prosječna vrijednost promjene nekretnina pogodbom iznosila je 592 krune, što govori o velikoj zastupljenosti prodaje malih dijelova posjeda. To je imalo za posljedicu smanjivanje posjeda, odnosno porast malih i sitnih posjeda u posjedovnoj strukturi Varaždinske županije. Iako poslije 1895. godine nisu vršeni popisi gospodarstava koji bi omogućili praćenje kretanja pojedinih kategorija posjeda, ipak se indirektno (mada ne i najpreciznije) mogu izvesti određeni pokazatelji. Uzimajući broj posjednika (kod malih broj posjeda i posjednika gotovo se potpuno podudara, a tek kod ve

28) "Porezi, nerodica, diobe među nasljednicima i sudski procesi gone jednog seljaka za drugim lihvaru, zaduženost postaje sve općija i za svakog pojedinog seljaka sve teža - ukratko, naš sitni seljak kao i svaki ostatak preživjelog načina proizvodnje neopozivo je osuđen na propast. On je budući proleter". Engels, F.: "Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj", objavljeno u djelu "Seljački pokreti i agrarno pitanje", Svjetlost, Sarajevo, 1975, str.152.

29) "Zemlja se je počela sve više prodavati, mijenjati vlasnika. Zemlja je uvučena u promet, a time je podložena zakonima kapitalizma. ... Jedni su prodavali zemlju dobrovoljno, u slobodnoj pogdbi drugima je zemlja išla pod ovrhu". Bičanić, R.: "Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895", Zagreb, 1937, str.21.

ćih dolazi do odstupanja jer jedan vlasnik ima više posjeda) može se procijeniti broj posjeda. Postupajući na taj način I. Galić³⁰ za 1910. utvrđuje da je na posjede do 5 jutara otpadalo 73,93% ukupnog broja posjeda, dok je 1895. taj postotak iznosio 56,42%. Uzimajući posjede do 20 jutara, vidimo da se taj postotak povećao od 96,86% 1895. god. na 98,78% 1910. godine. Usporedbe broja gospodarstava 1895. i 1910. (po toj procjeni pa prema tome i ne najpreciznija) ukazuju na povećanje broja malih posjeda, odnosno na povećanje ukupnog broja gospodarstava, što se može objasniti kao posljedica cijepanja posjeda na sve manje dijelove. To je dovelo i do smanjenja prosječne veličine posjeda od 8,1 jutro 1895. god. na 6,7 jutara 1910. ili za više od 20%. Povećanje broja malih posjeda može se objasniti s dva bitna razloga:

1. Velike obaveze koje su teretile seljaštvo kroz zemljišno otkupni dug te povećanje ostalih poreza uz pojavu agrarne krize dovele su do nužnosti prodavanja dijelova posjeda (dobrovoljno ili prisilno) o čemu smo dali neke podatke u prethodnom tekstu.
2. Zadnje desetljeće 19. i razdoblje do I. svjetskog rata je period središavanja značajnog broja tajno podijeljenih kućnih zadruga. To znači da se na istoj površini javilo 3 puta više gospodarstava, a to je neminovno dovelo do smanjenja veličine posjeda.

Želimo li na osnovi svega ovoga ocijeniti procese koji su se odigrali u Varaždinskoj županiji, odnosno Hrvatskoj i Slavoniji početkom 20. stoljeća, može mo kao najopćenitije istaći slijedeće: 1848. godine dolazi do ukidanja feudalnih odnosa, ali kako je čitav proces izveden odozgo, vlastela se jednostavno nisu odrekla i svih povlastica feudalne privrede, odnosno seljaštvo je ukidanje feudalnih tereta moralo platiti u novcu. Carski patentni, donošani za razrješavanje pitanja odnosa vlastele i podložnika, u pravilu su štiti li interese vlastele. Vlastela su za izgubljena podavanja dobila naknadu, koju su dijelom snosili seljaci, a dijelom država, a i ta su sredstva u velikom dijelu potjecala od seljaštva. Otkup koji je seljacima nametnut, značio je za njih veliki teret, odnosno uzrokovao je da su nastajanjem kapitalizma brojna seoska gospodarstva dolazila u vrlo nepovoljnu situaciju, pa i propadala. Opterećivanje dijela posjeda, zaduživanje, parceliranje i prodaja dijelova ili čitavog posjeda procesi su koji se neminovno javljaju kao posljedica prodiranja kapitalističkih proizvodnih odnosa. Gospodarstvo Hrvatske i Slavonije, a time i Varaždinske županije, nije imalo snage da čitav proces transfor-

30) Galić, I.: "Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji", Zagreb, 1921.

macije izvede bezbolno i u kraćem vremenu, već je taj proces trajao duže vrijeme, postepenim pretvaranjem feudalnih u kapitalističke proizvodne odnose, bio je to proces koji je u ekonomskoj teoriji označen kao "pruski put" prodira kapitalizma u poljoprivredu.

LITERATURA

1. Bićanić, Rudolf: "Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895", Zagreb, 1937.
2. Čukanović, Savo: "Selo i seljaštvo u agrarnoj politici Jugoslavije", Beograd, 1977.
3. Engels, Friedrich: "Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj", objavljeno u djelu "Seljački pokreti i agrarno pitanje", Svjetlost, Sarajevo, 1975.
4. ... Ekonomski leksikon, Savremena administracija, Beograd, 1965.
5. Galić, Ivan: "Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i slavonskoj", Zagreb, 1921.
6. Gross, Mirjana: "Počeci moderne Hrvatske", Globus, Zagreb, 1986.
7. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, SAZU, Ljubljana, 1970, svezak I.
8. ...Izvjješće upravnog odbora i kr. podžupana Županije varaždinske ob uređivanju djelovanju pomenutog odbora kr. županije i područnih joj kotarskih oblasti za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca za godine 1893-1913.
9. Karaman, Igor: "Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata", u ediciji "Društveni razvoj u Hrvatskoj", Zagreb, 1881.
10. Kautsky, Karl: "Agrarno pitanje", Kultura, Beograd, 1955.
11. Krestić, Vasilije: "Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX. vijeka", Zbornik Historijskog instituta JAZU, Vol.5, zagreb, 1963.
12. Krestić, Vasilije: "Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine", SANU, Posebna izdanja, knjiga CDXXVIII, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 65, Beograd, 1969.
13. Lenjin, Iljič, Vladimir: "Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljoprivredi", Izabrana dela, tom 9, Kultura, Beograd, 1960.
14. Radenić, Andrija: "Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX. veka do 1914", SANU, Posebna izdanja CCCV, Odeljenje društvenih nauka, nauka 27, Beograd, 1958.
15. ... Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, I. 1905. Publikacije kr. zemaljskoga statističkoga ureda u Zagrebu LIX, Zagreb, 1913. i svezak II. 1906-1910. Publikacije kr. statističkog ureda LXXII, Zagreb, 1917.
16. Vežić, Milivoj: "Urbar Hrvatsko-slavonski", Zagreb, 1882.

Redep M. Die Grundentlastung in dem Komitat Varaždin am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts

ZUSAMMENFASSUNG

1848 wurde der Feudalismus abgeschafft. Da dieser Prozess "von oben" durchgeführt wurde, verlängerte sich die Auflösung der Beziehungen zwischen den ehemaligen Untertanen und den Gutsherren bis zum ersten Weltkrieg, in manchen Fällen sogar noch später. Kaiserliche Patente verordneten, dass die ehemaligen Leibeigenen die Entschädigung für die Befreiung von den Lasten und für den Gewinn des Landes in den vollen Besitz zahlen sollen. Eine solche Grundentlastung brachte das Bauerntum in ganz Kroatien und Slawonien und auch in dem Komitat Varaždin in eine besonders ungünstige Lage. Dies widerspiegelte sich in einem ständigen Wachstum der Verschuldung der Besitze, was zu einer Verkleinerung der durchschnittlichen Grösse der Besitze, dem Verkauf der Besitzteile oder der ganzen Besitze, freiwillig oder unter Druck, führte. Diese Prozesse, die sich in der zweiten Hälfte des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts in ganz Kroatien und Slawonien und auch in dem Komitat Varaždin abspielten, sind in der ökonomischen Theorie als "der preussische Weg" der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft bekannt und auf diesem Gebiet widerspiegelten sie sich viel schlechter als in Preussen.